

Fried István

Az árulás regénye

BEVEZETÉS MÁRAI SÁNDOR *HARMINC EZÜSTPÉNZ* CÍMŰ REGÉNYÉNEK ÉRTELMEZÉSÉBE¹

„Az áruló mindig nyájas. Így reméli narkotizálni a
kínos-mardosó tudatot, hogy csökkent értékű ember,
Néha Keriothból való, néhamáshonnan.
Mint kétezer év előtt. Mint ma.
Mint holnap, ha lesz még holnap.”

Márai Sándor *Jegyzet* címszavú utóírásából idéztem, amelyet azért illesztett regénye végére, hogy tájékoztassa reménybeli olvasóit a mű keletkezéséről,² a második világháborút követő történelmi tapasztalatairól, amelyek egyenes folytatásai Tompa Mihály szabadságharc utáni verséből vett és a *Halotti beszédben* is megidézett verssornak: „testvér testvért / apát fiú elad» napihír volt az újságokban»; s ezt a további, még Magyarországon töltött esztendő csak megerősíthette, hitelesítvén a két világháború közötti időszakban vitatott „írástudók árulása” tematikát.³ Ebbe belefoglaldott részint egy ösztársadalmi rossz közérzet mint reagálás a kiszélesedő árulás/főljelentés „napihír”-ré válására, részint az ígéretesnek hitt, de hamarosan kedvezőtlenre fordult változások jellegzetes magatartásformájának fölismerése ébresztette rá Márait a Tompa Mihálytól jelenkoráig ívelő folytonosságra. Amit a *Jegyzet* csak érint, inkább a regény születése budapesti helyszínének megnevezésével, azt *A teljes naplók*ból⁴ tudjuk rekonstruálni. Máraiék többszöri költözésével kapcsolatosan ama sokat emlegetett *hajólada* őrizte a kéz/gépiratot, a regény első változatát,⁵ amelynek átírt variánsához 1983-ban, San Diegóban illesztett utószóként jegyzetet az író, aki szükségesnek vélte a figyelmeztetést: nem(csak) a jelenkor siettetette a régi gépiratból javított mű közreadását, hanem az is, hogy szinte mi sem változott 1947 (vagy régi idők) óta, az írástudó, a pap, a forradalmár egyként elmarasztható az áru-

- 1 Márai Sándor, *Harminc ezüstpéNZ*. Regény, Újváry „Griff”, München, 1983. E kiadás hemzseg a sajtóhibáktól, közöttük értelemzavarók is akadnak. Tiszteletben tartva Márai egyedi helyesírását, az értelemzavaró hibákat javítottam. A továbbiakban külön nem hivatkozom az idézetek lapszámára.
- 2 Márai, *A teljes napló 1947*, sorozatszerk. Mészáros Tibor, Helikon, Budapest, 2007, 24. január végi – február eleji bejegyzés. A naplójegyzések tájékoztatnak az olvasmányokról: 28, 36, 39–40, 67, 68. Közben fölmerül, hogy 13 éves korában, a kassai középiskola önképzőkörében első irodalmi munkáját *Júdás* címen olvasta föl: 27. A regény írásának befejezéséről: 294.
- 3 Nem annyira Julien Benda röpirata, mint inkább Babits Mihály vitaindító tanulmánya hatott a magyar írók, az irodalmi élet és az olvasók körében. Külön füzetben is megjelent. Első közlés: Babits Mihály, *Az írástudók árulása*, Nyugat, 1928/2., 153–156. Vö. még: Babits, *Az írástudók árulása*, s. a. r. Szigethy Gábor, Magvető, Budapest, 1986. Gondolkodó magyarok. A füzet közli Osvát Ernő hozzászólását, mely eredetileg szintén a *Nyugatban* jelent meg. Márai 1948-ban Svájcban személyesen találkozott Bendával, aki nem keltett benne jó benyomást. E találkozásról meglehetősen iróniával emlékezik meg: Márai, *A teljes napló 1948*, Helikon, Budapest, 2008, 257.
- 4 Márai, *A teljes napló 1947*, i. h.
- 5 Erre vonatkozólag az 1949-es, valamint az 1978–1981-es teljes naplókából kaphatunk információkat, ld. alább.

lás [megbocsáthatatlan] [ös]bűnében;⁶ viszont (mintha sugallná a jegyzet) talán nem fölösleges utána nyomozni annak, miféle ember az áruló; hogyan lesz valaki árulóvá, táj, környezet, társadalmi rétegzettség, hatalmi struktúrák miként teszik lehetővé, netán ösztönzik az árulást? Az 1947-es első változatot szinte meglepetéssel olvasta Márai, egykori élményeit szembesítette naplójából megismerhető életfolyamatával, amely kontinensek között haladt egy nem mindennapos pályán. Az evangéliumi történetet regénnyé formálva adott számot az örök-változó, régi-új, távoli-közele, legendákba vesző-adatolható eseményről, egyszerre megidézvén az evangéliumok tanúságtételét és a történelmi stúdiumokra épített spekulációkat. Fölvázolván a kétezer esztendő előtti világot, amely anakronizmusokkal megerősítetten válhat hasonlóvá a jelenkori eseményekhez. Olyan epikus választ keresett Márai 1947-ben az árulás lélektanát és természetét átvilágítandó, amely valahol a bizonyosság és a bizonytalanság között lebegtethető. Az evangéliumok rögzítette és bizonyosságként elkönnyelhető események, fordulatok [amelyek természetesen megfelelő kommentárokat igényelnek] egészülnek ki az e történeteket többféleképpen érthető, az értelmezésre szoruló epizódok, környezetrajzok megannyi bizonytalanságával, esélylatolgatással: így is, úgy is felfogható egy cselekvés, egy megjelenés/megjelenítés, egy történetbe lépés. Aligha állítható, hogy az 1947-es esztendőben tér nyílt volna a mű megjelentetésére; a megírás feltételezhető módja még több támadó kritikát eredményezett volna, mint maga a téma. A rövid *Jegyzet* is érint érzékeny pontokat, így az írástudóról, aki „kép-mutató fejcsóválással vágja zsebre a dédelgetés hulladékait, kézdörzsölve fogadja el a privilégiumokat.” A *Rómában történt valami* nyíltan nevezi meg ennek az erősen áthallásos mondatnak célpontjait.

1980-ban⁷ olvassuk a naplóban: „»Harminc ezüstpéncz«-t talán tisztába teszem: találtam benne egy mondatot, amiért talán érdemes: »Isten nélkül nem lehet élni, de mert Isten nincs, az Ember feladata, hogy időnként megteremtse az Istent.« Előbb azonban tüzetesen olvassa művét. Megtudjuk, hogy harminchárom év előtt írta [a 33-at 1981-ből kell kivonni]. „Az árulásról szól. Miért árulja el valaki azt, amit vagy akit szeret? A sárgult papíron írott sorok nem felelnek.” Egy későbbi napló-bejegyzés már az átdolgozás közben született meg:

Újraírom a „Harminc ezüstpéncz”-t, és feldereng az undor, amely a 35[!] év előtt készített, hogy az írógéphez üljek, és megkíséreljem regénybe tenni az árulás tüneményét. 1947-ben írtam a regényt a budai szükséglakásban, az időben, amikor már mindenfelé jelen volt, hogy a kommunisták erőszakkal és csalással készülnek a totális hatalomátvételre, és elkezdődött az árulók tolongása a Hatalom pirkadásának jelére: a testvér testvért elad, apát fiú, aztán számomra mindennél megrendítőbb árulás, a *trahison des clercs* az írástudók árulása. Selypegeve vagy teli tüdőből siettek elárulni az írástudók mindent, ami a társas emberi együttélésnek általában, aztán a szellemi munkának különösen valami értelmet és értékjelzést ad, a szabadságot,

6 Elisabeth Frenzel, *Motive der Weltliteratur*, Alfred Kröner, Stuttgart, 1987, 752–761, különösen: 754. [Der Verräter] A szócikk idézi: az áruló szükségszerű résztvevője az üdvtörténet drámájának; tette a megváltás művének feltétele, akár Jézus megbízásából is cselekedhetett.

7 Márai, *A teljes napló 1978–1981*, Helikon, Budapest, 2017, 253, 319–320.

azt, hogy az ember szabadon mondja ki, írja le és adja közre gondolatait.⁸ Az árlásnak ez a manifeszt vitustánca ma sem szűnik, több mint három évtized minden förtelme nem fojtotta el a társutasokban a kéjes-vigyorgó vágyakozást, elárulni azt, aminek értelme van... Most, amikor az elsárgult kéziratlapokat elővettem és újíraírom, valósággal testi émelet kelt az emléék.

Márai jó és [az évszámokat leszámítva] pontos emlékező. A „fordulat év”-ének nevezett 1948-tól kezdve valóban olyan pálfordulásnak, stilszerűen; ellen-damaszkuszi utaknak, lehet a kortárs tanúja [neokatolikus író termelési regényeket fog produkálni, a modern francia irodalmat tanulmányozó poéta Párizsból hazaérkezve pártköltővé lesz, hosszú lista volna ideírható, illetőleg a családi életekben bekövetkezett robbanások, a fiúk „világnézeti” okból határolódtak el „polgár” szüleiktől, és ezt netán írásos dokumentumokkal támasztották alá]. Márai személyesen a regényei *elleni* kritikai hadjárat során érzekelte, amire naplójában visszaemlékezett. Az árlást ennek következményeképpen meglehetősen széles körű jelentéssel ruházta föl, nemcsak a személy[es], a más elleni, olykor feljelentés-alakot kapó alakzatot minősítette, hanem az írói és mindenféle szabadság ellen elkövetett szóbeli/írásbeli merényleteket, a pártpropagandának magukat alávető művészeket is idesorolta, különös tekintettel Babits Mihály megnyilatkozására emlékeztetett, mellyel Julien Benda röpiratát ismertette, és amely [egyik] forrása volt Márai árlásregényi törekvésének.⁹

A kezdetek mindenképpen a franciaországi évekre/látogatásokra vezethetők vissza, nemcsak és talán nem elsősorban Julien Benda röpirata miatt. Feltételezésem szerint Babits Mihály reagálásai, az 1930-as esztendőök magyar vitái, nem utolsósorban a jelentékeny recepciót a magáénak mondható spanyol bölcseleti-szellemi élet hozadékának értelmezése játszhat szerepet Márai világszemléletének formálódásában, még abban is, ahogy a *Don Quijote* kedves olvasmányává lesz; s ebben a folyamatban Németh Lászlótól Szerb Antalig, Hamvas Béláig több kortárral osztozik.¹⁰ Mindenképpen a szellem emberének pozicionálása a tömegtársadalomnak, a soförtípusnak [mint akkoriban jelölték], az értékek nivellálódásának korában, és messze nem utolsósorban a totalitárius diktatúrák fenyegetettségében szenvedő, nem egyszer csupán emigrálással válaszolni képes, spanyolok, olaszok, oroszok, németek menekülésében jelződő világában megfogalmazódó magatartásváltozatok

8 A Szellem, az Élet, az Ösztönök összefüggései Márainak vissza-visszatérő témája, mint ahogy az írói felelősség kérdése is. A világháborús Európa (tév)útjairól szól a *Kassai Örváratban*, a naplókban, majd a *Sértődöttekben*, különféle aspektusból szemléli, illetőleg érvek és lehetőségek vitáit cselekményesíti. A [nemzet]politikus Márairól vö. Kulcsár-Szabó Zoltán, *A liberális demokrácia „forradalma”. Márai Sándor = Uő., A gondolkodás háborúja. Töredékek az erőszakos diskurzusok 20. századi történetéből*, Ráció, Budapest, 2014, 214–264.

9 Benda röpirata magyarul jóval később jelent meg. *Az írástudók árlása*, ford. bev. Rónai Mihály András, Anonymus, Budapest, 1945. A könyv közli kísérő tanulmányként Babits Mihály értekezését, így Márainak egészen friss olvasmányélménye lehetett.

10 Az 1930-as esztendőökben népszerűvé váltak a válságbölcséleti művek, Hamvas Béla tanulmánya mellett Szerb Antal és Németh László idevonatkoztható esszéire lehetne hivatkozni. E sorba Márai újságcikkei, *Napnyugati Örvárat* című útikönyve, a *Válás Budánnal* kezdődő regénysorozata is beilleszthetők. A hang Mirza Rey figurájában Márainak Unamunoval való párizsi találkozásait eleveníti föl; de a figura egy némely megnyilatkozása a sokat forgatott Ortega y Gasset-tanulmányra, *A tömegek lázadására* utal.

igényelnek egyre markánsabb állásfoglalást; s ez írók, művészek közéletiség felé közeledésében,¹¹ így Márai újságírói tevékenységében kaphat alakot, egyáltalában az írói szerep(vállalás) újragondolása mutatkozik szükségesnek. A *Sértődöttek*¹² trilógia a kezdet dilemmáit viszi színre, majd a kis- és nagyvilág reakcióit, különös tekintettel a szellemi ember és a nagyvilág, a társadalom viszonyára a Hatalom szorongatásában. Eleinte újságcikkkel felelt a Hatalom részéről történő közeledési/fenyegetési kísérletekre, az *Ajándék a végzettől*¹³ kötetbe tendenciózusan összegyűjtött, kiadott írásai, még ha egyoldalúan is, pontosan mutatják Márai időleges kiegyezését az uralkodó tendenciák közül az egyikkel, a visszacsatolás, területgyarapodás mámorában nem pusztán kitűnő városképekkel, hanem hatalmi tényezőket népszerűsítő írásokkal is jelentkezett, mintegy 1938–1942/43 között, miközben 1940/1943 között közreadott, más tárgyú írásait jogosan „vádolták” azzal, hogy részint tárgyszerűen szemlélik a háborús fordulatokat, részint szerzőjük nem titkolja együttérzését a másik oldalon lévő franciákkal és angolokkal. Ez az összetett és a leegyszerűsítéssel meghamisítódó magatartás vonódik vissza előbb *A Hanggal* induló trilógiával, majd kétséget kizárólag, kevésbé a fikció, inkább az érvelés, szinte értekező próza [amely azért nem zárja ki teljesen a vallomásosság közvetlenségét, megszólító erejét] a regény logikájával. Ennek az 1943-ra már minden bizonnyal formába kívánckozó nézetnek szépírói következményeit vonja le a *Harminc ezüstpénz* többféleképpen. Önmagában már a cím utal az árulás szólássá, félreérthetlenné lett cselekvésére; egyrészt Júdás alakjához kapcsolja; másrészt ez alakra emlékeztető magatartásváltozatokra. A cím egyszerre sugallja a bibliai tárgyra emlékeztető formulát és annak általánossá emelkedését, a Hatalom által nem túl sok pénzen vett szellemi ember árulását. Hozzáteszem, hogy Márai regényében a többi tizenegyhez képest Júdás akár szellemi embernek volna mondható, a bibliai hagyománynak megfelelően pénztárosi tisztséget vállalt,¹⁴ ő gondoskodik a gazdasági ügyekben felmerülő költségek kiegyenlítéséről, és ugyancsak a bibliai hagyományoknak megfelelően adódik olyan gyanú, miszerint nem mindig tud megnyugtatóan elszámolni a pénzügyekről; annyit kiegészítésül, hogy ez Márai regényében nem egészen egyértelműen fogalmazódik meg. Még egy probléma keletkezik éppen azáltal, hogy e krónikás beszámoló feltétlenül regénynek kívánja önmagát elfogadtatni: a történetmondásból kitetszik a történet hiányainak belekompónálása. Azaz nem mindenről kapunk információt, lényeges mozzanatok csupán

-
- 11 A párizsi években orosz és spanyol emigránsok sorsát figyelhette Márai egészen közelről, utóbb a német emigrációs hullámok gondolkodtatták el. Az 1930-as években több ízben írt Thomas Mannról. Szellem és Hatalom egymásnak feszülése Márai sokszor megírt témája.
- 12 Márai, *A hang*, Helikon, Budapest, 2006. Márai, *Jelvény és jelentés – Utóhang – Sereghajtók*, Helikon, Budapest, 2007. A harmadik kötet 1948-ban már nem jelenhetett meg. A kinyomtatott példányokat zúzdába küldték.
- 13 Márai, *Ajándék a végzettől*, vál. szerk. Székely Ádám, bev. Szakály Sándor, Helikon, Budapest, 2004. Nem tagadható, hogy Márai osztozik az országos lelkesültségben, mely a visszacsatolás, területgyarapodás nyomán szétáradt. De az is megfontolandó, hogy a tudósításokban olvasható eseményekről tárgyszerűbben és józanabban számolt be később. Márai, *Hallgatni akartam*, szerk. Mészáros Tibor, Helikon, Budapest, 2013, 86–98. Márai mind a revíziós politikát, mind a kassai bevonulást és következményeit elemzi. Ideértendő még a *Sértődöttek* néhány fejezete. Az 1938–43-as újságcikkektől nemcsak a regényforma miatt tér el az *Utóhang*. *Sereghajtók*. A város hazatér című fejezetében: 191–202.
- 14 Júdás bibliai alakjáról: Herbert Haag, *Bibliai lexikon*, Az Apostoli Szentsek Könyvkiadója, Budapest, 1989, 898–899.

sejtésképpen vagy feltételesen, esetleg sehogy nem jelennek meg. Ezek között a leglényegesebb: nem tudjuk meg, mit beszélt Annás, a főpap a hozzá titokban érkező Júdással, kizárólag a találkozás ténye rögzítődik, egy nem túlságosan hosszú beszélgetés feltételeződik, amelynek végén, Júdás távoztával a főpap annyit tart érdemesnek közölni a találkozásról, hogy nem sokat fizetett. A címből értendő ide: harminc ezüstpénzt, az összeg másutt nem lelhető. Ilyen módon az árulás okára e beszélgetésből nem derülhet fény, nem tudhatjuk meg, hogy a már gyanakvó-figyelő főpap miféle információkhoz jut Júdás elbeszéléséből, és azt sem, Júdás mint adja elő [nevezzük néven] „följelentését”. Természetesen a jelenetet megelőző eseményekből, elbeszélői megfigyelésekből, kommentárokból valamiféle rekonstrukcióra telik.

Ennek függvényében kérdezhető meg, miért kellett Márai Sándornak¹⁵ a cím alá írnia, hogy *regény*. Az olvasót arra intvén, hogy nem dokumentarista alkotást, nem „tudományos” művet, nem – enyhítve az előbbi kijelentést – esszét, hanem fikciós alkotást tart a kezében, minek következtében el kell fogadnia a feltételezéseket éppen úgy, mint az említett anakronizmusokat, a kísérletet az egykorú környezet hitelességét megvalósítandó mint a jelenkori szakmából eredeztethető terminológiát, a jól érzékelhetően vallási-teológiai forrásmunkákra utaló gondolatokat, eseményeket, mint az afféléket, amelyek 20. századi, Márai életrajzi adataival összevethető tapasztalatokról árulkodnak. Egy olyan konstrukció elfogadtatása mutatkozik célként, amely feltétlenül különbözik a „Márai-modortól”,¹⁶ az 1940-es évekre kikristályosodott Márai-szerkezetektől, szereplők társas monologizálásától; de attól a túlretorizált hangnemtől is, amely az elbeszélői közbevetések révén mégis egyensúlyi állapotban mérséklődik [szerencsésebb esetben sikerrel, mint például a *Vendégjáték Bolzanóban* esetében, kevésbé szerencsés esetben meglehetősen problematikusán, mint a *Sirályban*]. Annyi bizonyos, hogy [elfogadva az 1947-es évszámot a keletkezés és az első változat idejéül] a *Harminc ezüstpénz* előadása, a jellemrajzok és a cselekvés-megjelenítések tekintetében, erősen különbözik a *Sértődöttek* három kötetétől, a nem sokkal előbb kiadott *A nővértől*; mintha az a fordulat, amely a naplójegyzetben és az *Európa elrablása* [a naplójegyzetekkel összefüggésbe hozható/hozandó útleírásban] előlegeződik ebben a műben, demonstrálná egy másik, az eddigiektől eltérő regényfelfogás megvalósíthatóságát. Talán nem pusztán a választott tárgy [bár azt is gondolhatjuk nagyon árulkodónak] az oka ennek az előadásbeli fordulatnak, hanem a leszámolás a túl jól bevált alakzattal, a félreértésnek minősíthető [túlságosan könnyűnek vélt] sikerrel mozgatná Márait; félreérthetlenné kell tenni, hogy a *Harminc ezüstpénz* regény, de másképpen regény, mint az, amit Márai szokott írni [1947-ig], amit a kiadó, az olvasók, Máraitól megszoktak, elvártak – és kiadtak/elolvastak. Efféle igyekezet már *A Hangban* is kitapintható, jóllehet a monologizálással itt nem történik szakítás, a retorizáló megjelenítésbe azonban jóval több iróniát, elidegenítő effektust lop Márai, mint az 1940-es esztendőik olyan sikerregényeibe, mint *Az igazi* vagy az em-

15 Vagy kiadójának? Nemigen hiszem, hogy a kiadó önkényességéről volna szó, Márai meglehetősen autoriter szerző volt, beleegyezése nélkül a kiadó nem tette volna meg.

16 Az 1940-es esztendőik néhány ifjabb kritikusa [Örley István, Lovass Gyula] rötta föl Márainak maníros előadását, önméltléseit, rutinra valló, fáradtabb regényeit. Ezeket Márai sem tagadta teljesen, tudatosan készült a váltásra, s a fordulat igénye már *A nővérben* tanúsítja, hogy megújítaná a maga számára kialakított regényformát.

lített *Sirály*. Nem állítom, hogy a *Harminc ezüstpénz*ben 1983-ra teljesen mellőzte volna a hangvétel emelkedettségét; csakhogy az elbeszélő [akinek megnövekedett, írhatnám olyképpen is, domináló] szerepe mindenképpen figyelemre méltó, igyekszik megtartóztatni magát, és a perdöntően fontosnak érzett tárgy elbeszélését megfontoltan, körültekintően, mérlegelve kísérli meg [ha úgy tetszik] „regényesíteni”, regényszerűvé tenni, eleget tévén a hitelességet sugalló előadás követelményeinek, éppen úgy, mint a fikcionalitásba utasításának. Ez a két törekvés nehezen feleltethető meg egymásnak. Márai határozott ellenszenvvel viseltetik a regényes életrajzok iránt, ezért nem egy „regényes” élet, hanem az ámulás, nem Krisztus-, hanem Júdás-regény írását vállalja. Nem az evangéliumok elbeszélését újítja meg egy modern regény számára, hanem a maga változatát adja elő, a történetet aképpen emeli örökérvényűvé, hogy az ámulás szépirodalmi világtörténetén gondolkodik el, hogy a címben jelölt jelzős szerkezet közvetítésével egy magatartás révén megképződő allegóriáról ejtsen szót. Arról elmélkedjek egy jól ismert történetet legalább úgy körüljárva, mint kronologikusan elbeszélve, mint lett az európai ember alaptörténetévé¹⁷ mindaz, ami egy nem túlságosan számottevő összeg átadásával/elfogadásával neveződhet meg nemcsak a kortársak előtt, hanem évszázadokon keresztül egészen a jelenkorig [hasznalóképpen a júdáscsókhoz]. A *regény* az alcím után a szerzőhöz, önmagához szól, ezen keresztül az olvasóhoz. Önmagához oly módon, hogy intelmül szolgáljon, ezúttal tilos élni a jól bevált eszközökkel, de az olvasókhöz is, a nyitva hagyott kérdések nem egyszerűen a hiányos tudású elbeszélő rovására írandók, az évszázadok árján aláhömpölygő, gazdagodó/szegényedő történetből sok minden lekopott, ami a kortársaknak még ismerős volt, sok minden hozzáadódott, hiszen az *Idő*, a kutatás, a művészek is továbbgondolták/írták a történetet. A Márai-mű ekkor lép be ebbe a továbbírási/gondolási folyamatba [és ott lép be], amikor/ahol a Történet alkalmassá válik *olyan* értelmezésre, amelynek eredménye *olyan* hagyományfolytatás, amely elmozdulás a hagyománytól, olyan személyiségrajz, amely nem úgy viszi színre a szereplőket, hogy bennük az Evangéliumokból kilépő alakokra lehessen ismerni, hanem egy jelzetten újragondolt regényre: emlékeztetés és kétely ébresztése, a rájátszás összjátékára érdemes figyelni; a rájátszás hangsúlyossá tételével e megrögzöttség lazítása, egy korszakfordulat minéműségén töprengés és annak felmutatása lesz fontossá: a hagyományos gondolkodásból táplálkozik a korszakfordulat akarása, de e hagyományos lazul föl az értelmezés révén.

A Történethez minden, szereplők, történetmozaikok, környezet, hagyomány és hagyományértelmezés, „bibliamagyarázat” adott[ak]; de mert regényről van szó, a szerző nem elégedhet meg a csupán újraelbeszéléssel, a maga részéről át kell gondolnia a hagyományt, ebben a hagyományban miként élnek, ha élnek az alakok. Természetesen nem az évszázadok teljes hozadékát, filozófusok és festők, írók és egyházi elmélkedések teljes örökségét, pusztán azt, és ez sem kevés, mi fér egy nem túl vastag regénybe, a Történet miféle súlypontokkal beszélhető el aképpen, hogy a harminc ezüstpénz emléke, allegóriája, motívuma végighúzódjék az indi-

17 Ennek regényi megfogalmazását kísérelte meg Márai a *Harminc ezüstpénz*zel. Az *emigráns* alakja a *San Gennaro* véreben kap formát, míg a mítosz és a logosz közötti térben, az isteni/félisteni korszakot felváltó emberiben [is] létezni próbáló Ulysses a *Béke Ithakában hőse*.

tástól a befejezésig [a befejezhetetlenségig], az első, emlékezői és táji nyomoktól a következményig, egy újabb Történet megindulásáig. Amikor Márai rászánta magát, hogy változatával továbbírja a történetet, szembetalálkozott a hagyomány, minden hagyomány ellentmondásosságával, hiányaival, elgondolhatóságával/elgondolhatatlanságával, szemrevételezte, mit tud felhasználni, mi az, amire nem tud kitérni, mert a hagyomány ama része számára keveset vagy semmit nem mond. Még a harminc ezüstpénz további „sorsában” sem lehet biztos, amiképpen az árulónak az árulást követő hétköznapi alakulásában sem. Vagy maga szövi tovább a [maga] történetét, ezáltal a Történetet, vagy számot ad elbizonytalanodásáról, arról, hogy nem tud világosan állást foglalni, mert ilyen állásfoglalás [legalábbis számára] nem lehetséges.

A *Harminc ezüstpénz* első fejezeteiben pontosan olvasható, miként próbálja az elbeszélő a maga Történetét pozicionálni, ami egyben azt is jelenti, miként előre elfogadhatni a maga szereplői konstrukcióit, elválasztván a hagyományos olvasóktól. Az elbeszélőnek ez a tudatossága lesz az elbeszélés jellegadó jellemzőjévé, ritka következetességgel hajtja végre a maga elbeszélői stratégiáját, a kívülálló, a maga tudatosságát sosem abszolutizáló, a tényeket a feltételezésektől gondosan és határozottan szétválasztó pozíciójára lépten-nyomon emlékeztetve olvasóit. Mégsem egy regény regényét írja, a műhelygondok feltárása pusztán annyi helyet foglal el az előadottakban, amennyit a történet igényel, a tárgy kivételességére való tekintettel annak indoklását, miért ilyenek és nem másnak látja a szereplőket, miért ilyen és nem más a regény szerkezete.¹⁸ Sugallva, hogy a műhelygondok alárendelődnek a Történetnek, az árulás az emberiség egyik [legfontosabb] alaptörténete, akár a megkísértés, a beavatás, a keresés. Olyan értelemben alaptörténet, hogy ezt írják regénybe és más műfajba, komponálják zeneműbe, festik vászonra, készítenek szobrot, még a változékonyságot is megelőzi az ismétlés [kényszere], egyik változat a másikhoz képest formálódik.

„Egy ember emléke valóság lett. Évszázadok óta az utcán jár, közöttünk él. A többi tizenegy nem él ilyen valóságosan. Nincsenek eleven Máték és Péterek. De eleven Judások vannak. Ez tény.” Nem vezetne messzire, ha most Bulgakov *Mester és Margaritájával* kezdenék érvelni az „eleven” Máték mellett, inkább oda fordulnék, hogy a Márai elbeszélte Történet és a belőle kilépő, jelenkorivá elgondolt figuráiról töprengjek; a közvetlen mára vonatkoztatott, de a bulgakovi elbeszéléshez képest mégis attól valamivel távolabb elhelyezhető elbeszélés fogalmazódik meg, hiszen Bulgakov az 1930-as szovjet orosz élet reáliáit, alakjait szerkeszti bele többretegű regényébe,¹⁹ míg Márai olyan általánosságban jelzi Története alakjainak jelenvalóságát, hogy tartózkodik a konkrét személyekre illeszthetőség csábításától. Ilyen módon vetődhet föl: a fikcióban [a regényben] mi miért minősíthető ténynek. Márai regényében demonstrálja, miért tény, hogy akár a regény írása vagy újírása pe-

18 A fejezetcímek a történet struktúráját jelzik: *A tény – A táj – A Léggör – Az alak – A jó hír – A vizsga – A tizenkettedik – Egy ember jegyzet – Vacsora után – Éjfél után*. Majd csupa nagy, kövérített betűvel: *JEGYZET*, szövege kurziválva, M.S. aláírással.

19 Míg Márai az árulást, Bulgakov a gyávaságot nevezi megbocsáthatatlan bűnnek. Márai a korszakváltás mozgatóit keresi, az Ige megjelenítésének hatását mutatja be a Hiteles Személy alakján keresztül, Bulgakov az értelmiségi hányattatásait helyezi a Jézusról írt regény sors történetébe. Bulgakov regényének orosz irodalmi telítettségével szemben Márai negyvenes évekbeli tapasztalatait komponálja művébe.

riódusában az utcai séta közben is beleütközhetünk egy júdásba, az Árulóba, akár a rádió- és televízió-adásokban is feltűnik alakja, nem kevésbé a hírekből, az irodalomból köszönnek ránk, akik az árulás-modell éppen időszerű megtestesülései. Az írói-elbeszélői nézőpontból ez emelkedhet ténnyé. Olvassuk tovább a bekezdést: „De ahogyan testével hozzátartozott a Történethez, úgy nem véletlen, hogy a Történet nem tudott tovább élni nélküle. Az emberi történetnek mindig szüksége van egy Júdásra. Mintha nem lehetne nélküle semmiféle vállalkozásba kezdeni. És amikor az Istent keresik az emberek, akkor is szükségük van rá. Ez is tény.”

A tények halmozásának ezzel vége is szakad: megalapozódott a Történet (és a történetek) elbeszélésének egyik (alapvető) feltétele: Júdás, a júdások jelenléte. A Történetet (és a történeteket) hitelessége (hitelességük) élteti: színének és visszájának felmutatása. Az áruló kiválik a tizenkettek közül, általában a többiek közül, nemcsak személyével, hanem a személyesből kinövő általánosságával (is), nem pusztán egy eseti intrika végigjátszásával, hanem az intrikának mint szerkezetalakító tényezőnek könyörtelen végigvitelével. Minden más szereplő lehet képes a kompromisszumra, minden más történetnek lehet megegyezés a végkicsengése, az intrikus, a Júdás senkivel és semmivel nem köthet kompromisszumot, amennyiben köt, nem beszélhető végig a Történet. Nincs az a történet, ami végigbeszélhető lenne.

Márai regényének ez a felismerése elsődleges újdonsága, ennek jegyében vezeti a történéseket, hogy a regénybe viszonylag későn behatoló Júdás főszereplővé válhasson, az árulás ne csak ott lebegjen a történet felett, hanem az áruló megjelenésével egyesek gyanúját fölébressze, mások gyanútlanására számítson, tizenkettédikként meg egyfelől cáfolja, másfelől erősítse a számmisztika hagyományát. A *Szimbólumtár*ból²⁰ idézek a tizenkettőre vonatkozólag: „Az ezotérikus-hermetikus hagyományban az állatövre utal, és a kozmikus rendbe való beavatódás fokozatait jelöli. [...] A tarot XII. lapja az Akasztott, amely a kozmikus akaratnak önmagát megadó jellem. Zsebeiből kipotyog az arany- és ezüstpénz, annak jeléül, hogy minden evilági kötésről lemondva, új spirituális erőnyeket fogad magába. [...] A »nagy arcanum« e lapjához rendelt héber betű a *lámed*, azaz az 'áldozat', a 'tanulás'. Ebben az értelemben a tizenkettes a halál és egy magasabb szinten való feltámadás...” Eléggé diffúz a számok között a tizenkettő, pozitív és negatív attribútumokkal egyként szolgál. Ehhez képest akár meglepőnek is mondhatnók a *Harminc ezüstpénz* tizenkettes (nem annyira értelmezését, mint inkább) leírását. Ti. nemcsak a regénynek mintegy közepén, hanem a *tizenkettedik* című fejezetben is „késleltetve” bukkan föl, a 85. lapon kezdődik a fejezet, a tizenkettedik a 87. lap harmadik bekezdésében lesz a figyelem tárgya:

Aztán itt volt a tizenkettedik. Jézus őt is megnézte, hosszan, ahogy minden emberre nézett.

Így lépett be a tizenkettedik a történetbe. Hol lépett be? Nem tudjuk. Minden, amit tudunk, hogy Júdeából jött, Keriothból és idegen volt a tizenegy között, akik egytől-egyig Galilea-beliek, mindenesetre környékbeliek voltak: sógorok, egyfajtájúak, komák és ismerősök.

20 *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*, szerk. Pál József – Újvári Edit, Balassi, Budapest, 1997, 129, 461–462. (ezüst, tizenkettő).

Az idegenség nemcsak földrajzi-családi vonatkozásban szembetűnő, városi ember volt, módos. „Ezenfelül művelt, szaduceus atyafisággal és elsőrendű jeruzsálemi összeköttetésekkel dicsekedett.” Az idegenség ebben az esetben „elkülönítettség”, egy szerep vállalása, úgy lép a közösségbe, hogy sosem lép teljesen be, más magatartást tanúsít. „Júdás más alkalommal nevetett vagy haragudott”. A Júdás-történetben a számmal megjelölésen túl a névvel megjelölés is szimbolikus értelmet kap, nélkülözhetetlen lesz a történetben és a Történetben, az elbeszélő ismét közli, hozzátéve, hogy az emberek acsarkodva, megvetéssel és kétségbeesve mondják ki a nevet, „mert megértették, hogy nélküle nem lehet semmiféle emberi vállalkozásba kezdeni.” Ezzel párhuzamosan a név történelmi dimenziót kap, mikor Jézus a jól öltözött nevére kérdez. „A név elhangzott. Valami derengeni kezdett Jézus, a környezete és a világ számára.”

Ez a „dereng” aztán több ízben visszatér, pontos jelzésként szólva egy átmeneti, másképpen szólva közötte sziituációról, a már nem és a még nem között formálódó történetről, elhatározottságról és a kétely megjelenéséről, amely összefüggésbe kerül a nehezen kimondhatósággal. A Történetben hitetlen Tamásként felbukkanó személyiséget dadogónak mutatja az elbeszélő, olyannak, akinek éppen az esik nehezére [kimondásra], ami „kezdetben” volt [ti. az Ige], és ami kimondva úgy tetszik, hogy előkészíti, majd az idők folyamán megvalósítja a korszakváltást. A „dereng”-re szükség mutatkozik, mivel „A táj is homályos, ahol a történetet lejátszották”; bár a földrajzi táj mellett ki kell rajzolni az emberi tájat is, az elbeszélésnek számolnia kell részint ezzel, részint azzal, hogy „Az emberi táj, amely a képből elővállik, homályosabb.” Az elbeszélés kezdetén mégis állásfoglalásra kényszerül az elbeszélő, nem hátrálhat meg, bármily bizonytalanul kezdi: „Ilyen magyarázatul bizonyára nem elegendő annak megállapítása, hogy megszállott ország”. Amint töprengéseiben előrehalad az elbeszélő az emberi tájat meghatározó *léggör* leírásában, döbönt rá, mily összetett világba léptet be: „Ez a léggör a rabszolgák világának, a nemzeti lét végétől rettegő zsidóságnak, az alkonyodó és kihunyó antik műveltségnek, a halott isteneknek és rabságból remélt menekülésnek, a megváltás után sóvárgó emberiségnek léggöre.”

Az elbeszélő elgondolkodtat: a cselekvés feltétlen képviselőjéül megnevezett Júdás az emberiség/világ-történet ismétlődő szereplője. Jóllehet tettehez megbocsáthatatlan bűn fűződik, melynek irodalmi formába öntődése változatok sokaságában jelenik meg, egyediségével, rekonstruált életrajzával olyan típusra enged következtetni, kinek pályája (mégis) atipikus, éppen a Történetet kiteljesítő cselekvése marad magyarázatlan, az evangéliumokból sem érkezik ötlet a „megfejtés”-hez. Ez a típus csupán tetteben az, „tárgytörténete”²¹ végigkíséri a világirodalomét, szemléletessé a passió-játékokban válik, az Arany Legendától a legújabb korig kísérelik meg szerzők meghatározni az áruút, hol olyképpen, mint a Sátán eszközét [ehhez a *Harminc ezüstpénz*nek is van hozzászólása], hol a pénzsóvárságra vezetve vissza az áruút, hol – mint Kazantzakis vihart hozó 1953-as művében, a *Krisztus utolsó megkísértésében* – Isten eszközeként járul hozzá a Történet beteljesedéséhez. Márai Sándor regényében Lukács evangélistát idézi: „De máskülönben is sietett, mert a Sátán beköltözött a lelkébe. // Honnan tudjuk ezt? A szentírásból. A híradás szűkszavú, Lukács mindössze

21 Elisabeth Frenzel, *Stoffe der Weltliteratur*, Stuttgart, Alfred Kröner, 1976, 4 365–371. [Júdás Ischarioth]

ennyit mond: »A Sátán pedig bement Júdásba.« Természetesen nem tudhatjuk, mikor ment be a Sátán Júdásba, sem azt, hol és hogyan.” Az elbeszélő nem nyugszik bele sem az evangélista szűkszavúságába, sem a kérdés általános megoldatlanságába. Nem keres újabb magyarázatot az árulásra, inkább tovább kérdez: „Nem tudjuk azt sem, mit akart a Sátán, amikor bement Júdásba?” Megjegyzem, a *Harminc ezüstpénz* mellőzi a megkísértés epizódjait, a pusztába elvonulásról éppen csak megemlékezik. Ilyen módon az elbeszélő nem tehet mást, mint úgy fogadja el a följebbi állítást, hogy egyfelől általánosabb síkra emeli, másfelől megpendíti egy „lélektani” értelmezés lehetőségét, anélkül, hogy továbbmenne a maga pillanatnyira kezdeményezett útján. Minthogy az elbeszélő Júdás árulásának elbeszélésekor nem pusztán Júdás sokak által feldolgozott, a hagyományban a különféle változatok ellenére egyfelé tartó történetének homályos pontjára keresi a feleletet, a Júdás-történetet részint meghagyja „eredeti” helyén, Krisztus szenvedéstörténetének egy igen fontos epizódjaként, másfelől elmozdítja megrögzöttségéből, hiszen a Márai-élet tapasztalataiból eredeztethető árulástörténeteket is belejuttatja a „regény”-be. Oly módon, hogy a Júdás-történet az árulás-történet modelljéül is felfogható lesz. És olyanmódon, hogy az árulás főbűnét abban a bűn-történeti kontextusban helyezi el, amelynek „mintáját” akár Dante *Isteni színjáték*ából kölcsönözhetette. Másképpen szólva: az áruló [pszichológiai] alaptípusa körvonalazódik a regény Júdásában, akinek kételkedését látszólag a Mátéval folytatott beszélgetés eloszlatja; valójában Máté éles megfigyelését nem kerülheti el, az árulás előjeleit a történet folyamán csak ő látja.

Erre vonatkozólag csupán utalásokat olvashatunk, Mátétól, majd az elbeszélőtől. Júdás és Máté beszélgetése [Márai naplóföljegyzései szerint is] a regény szinte legfontosabb fejezetét alkotja, fordulópontját, amelynek során a „jegyeztető” Máté és a kételkedő Júdás kicseréli egymással nézeteit. Jézusról Júdásnak érintkezéseik alapján sok információja van, amelyeket el is mond Máténak, akit némileg leköt vámos foglalatossága. A beszélgetés vége felé azonban Máté előkészületlenül mintha intené Júdást:

A rabbi megbocsátja a bűnt. [...] Elnézi, ha valaki tolvaj. Vagy buja. Mert tudja, hogy ilyen az ember. De a kételkedés gonoszabb, mint a bűn. Lehet hinni, lehet megtagadni valakit. De aki kételkedik... a végén áruló lesz. Az árulásra nincs bocsánat.

Júdás tiltakozó mozdulattal emelte kezét. A vámos elhárította azt a mozdulatot:

– Vigyázz, keriothi. Az áruló mindig egyedül marad. De nem jó az embernek Isten nélkül a földön.

Még egy mozzanat bukik ki Máté szavaiból, azt kérdezi Júdástól, nem fél-e. Júdás visszakérdez: „Annástól?” „– Nem. Magadtól.” A beszélgetés során Júdás azt állítja, csak ő tudná Jézust megmenteni, Máté újabb kérdései zárójelbe teszik ezt a kijelentést.

Az árulás közvetlen előzményéül látjuk Júdás útját az utolsó vacsorától a főpap Annás házáig. A következő részlet iktatódik be az út leírásába: „És mert már benne volt a Sátán, olyan képességgel figyelt, amilyenre nem képes az ember, ha nincs benne a Sátán. Minden ember életében elkövetkezik egy pillanat, amikor belemegy a Sátán. Ezért úgy hisszük, ismerjük Júdás gondolatait, amikor elindult a szép házból,

a Kedron patak mellől, hol Jézus társaságában vacsorázott, Annás házába, közel a templomhoz – elindult, hogy megmentse a názáretit.”

Utóbb az említett kételkedésről szól az elbeszélő kurtán, melyet a meggyőződés vált föl, nem lehet halogatni a cselekvést: „haladéktalanul be kell avatkozni.” A megmentés kinyilvánított szándéka és az elfojtott kételkedés összegződik, együtt a Történetbe beavatkozás szükségességének hitével. Útja során Júdás visszagondol „hangos és csendes” „megaláztatásai”-ra, melyek ellenében cselekedne. A továbbiakban az elbeszélő többet árul el az út külső körülményeiről, az Annás házába való belépésről, mint a lényegesebbnek tetsző eseményről, amelynek jelentőségét naplójába jegyezte Márai Sándor: Júdás szemközt áll Annással. „Talán ez az írás különös, örült vállalkozásában a legizgalmasabb, »kitalálni« valamit, ami valóság volt.” S ha Júdás és Máté beszélgetése terjedelmes részt foglal el az elbeszélésben, ennek „párdarabja”-ról, Annás és Júdás beszélgetéséről (említettem) egyetlen szót sem tudunk. Júdás belép Annás szobájába, majd egy bizonyos idő után távozik. Sem ő, sem Annás nem nyilatkozik, a főpap titkáranak kérdezősködésére is kurta-furcsa felelet hangzik, kevés pénzt kapott Júdás, aki nem gyűlöli Jézust, de elárulta: „A főpap hallgatott, mint aki tűnődik, érdemes-e válaszolni? Fogatlan mosollyal nézett a hamvadó cédrusüszkők paraszába. Inkább magának felelt, mint aki egy hosszú élet gyakorlatában megtanulta, hogy a végzettel és az emberekkel nem érdemes vitatkozni: – Mert belement az ördög.”

Az elbeszélés egyrésztől hosszadalmasnak tűnő magyarázatokkal szolgál, körülmények, környezet, hasonlóságok és indulatok rajzával, másrésztől a valóban lényegesnek tetsző passzusokról nem tudunk meg semmit, mivel az elbeszélő (el) hallgatással közvetíti nemtudását. Ez a fajta hallgatás nem feltétlenül a Történet elbeszélhetetlenségének beismerése: a Történetet az elbeszélő végigmondja. Talán elsősorban azt közli, hogy olyan Történet elbeszélésére vállalkozott, amelyhez nem elegendő a történetírói adatolás megannyi formája. Nem hitről és csodákról beszámolóval szeretné elfogadtatni a maga Történetét, amely a Történetnek egyik lehetséges, talán méltányolható változata, hanem éppen azért, hogy beismeri: nem magyarázható meg minden a történetírás ésszerűsége épített módszerével. A Történet nem csupán a jézusi, hanem a júdási pozícióból is elbeszélődik. Jézus és Júdás találkozása véletlenszerű ugyan, de a Történet szempontjából szükségszerű, Júdás annyit tudott csak eleinte, „hogy történik valami és nem tud menekülni.” S bár „szellemi és prófétai élményektől elkényeztetett írástudó”-nak nevezetik, akaratlanul is bekerül a Történetbe, melyben nem érzi jól magát. „Elment kúrázni Tiberiasba és nem tudta, hogy a világtörténelem középpontjában él.” A következő mondatban alapozódik meg a szellemi ember rosszérzése, amelynek legyőzéséért kereste föl Mátét, az elbeszélő „viszolygás”-t emleget, „viszkető-bizsergető, szorongó és gombra ingerlékenységgel e homályos sejtelemre önmagának és környezetének.”²²

Ennek a vívódásnak, tudati küzdelemnek, „vonzásnak és taszításnak, az ellenkezésnek és beleegyezésnek” „ideghullámai” zaklatják, a Történetben mintha foko-

22 Thomas Mann *Doktor Faustus*ában a müncheni társasági jelenetekben érzékelteti humanista latintanárr elbeszélőjével némely értelmiséginek démonival/barbárral kacérokodása nyomán támadt szorongó rosszérzését.

zatosan jutna egy kiegyenlítettebb, elfogadóbb helyzetbe. Az elbeszélő nem segíti hallgatóját/olvasóját: mennyire lesz úrrá Júdás kétségein, mennyire érzi át Történetbe kerülése jelentőségét (hiszen éppen az a szándéka, hogy módosítsa a Történeten, hogy a megmentés aktusával írja be magát a Történetbe, lehet, hogy ez fordul ellenkezőjére), egyszóval a tizenegyektől különbözve képes-e elhárítani a „borzongás” okozta rosszérzését. Az elbeszélés semmiféle támpontot nem ajánl arra nézve, hogy Júdásnak az ismerkedés első pillanataiban született kettős reakcióját felváltja-e a taszítás és az ellenkezés elcsitulása. Az árulást határozottan, több ízben ismételve, az elbeszélő a sátáni beavatkozásnak tulajdonítja, ezt erősíti meg a sokat megélt főpap kijelentése. Ugyanakkor nyitva hagyja, kizárólag ezzel, Lukács szavának idézésével lezárhatja-e a Történet egy számottevő fejezetét. Az odaadásukkal tüntető tizenegyek, a rajongók, hívők, elfogadók mellé fölvezolja a kételkedőt, aki közreműködik a Történet alakulásában, szolgálataival jelen van Jézusnak és környezetének életében, mégsem szűnik meg kívülről lenni, nem csupán a környezet idegenkedése miatt, hanem mert eleve távol állt. Az elbeszélő finom megjegyzése szerint: „Az idegen, a tizenkettedik nemcsak értelmével, hanem idegeivel is tudott összehasonlítani és szétválasztani. De ők, tizenegyen és ahányan voltak, nem akartak összehasonlítani, sem szétválasztani.” Júdásnak a „többiek”-étől eltérő pályáján sorra jelentkeznek a különbözőségekből fakadó törések, mivel a Történet nem arrafelé halad, amerre értelme és idegei alapján gondolja. Ez a furcsa jelenlét az „idegen” környezetben („féltek a műveltség hűvös világosságától”) személyiségéből következik, csak hogy nemigen megválaszolható a kérdés: ez vezet-e el odáig, hogy az áruló tipikus alakja legyen (atipikus életútja során)? Vajon ez az „elrendeltség” magyarázza, hogy a Sátán éppen Júdásba költözik? (És nem a hitetlenkedő Tamásba.) Mert ha az elbeszélő szerint nem akárből lehet pénztáros, ez talán folytatható úgy is, hogy nem akárből lesz áruló. S ha – mint idéztem – lehetséges, hogy bármely emberbe beköltözhet a Sátán, miért (ezúttal) Júdást választja ki magának. Természetesen közbevetendő, hogy az Isten és az Ördög, az égi és az alvilági hatalmak vetélkedése, küzdelme az emberért szintén (a Jézus-történethez kapcsolódóan is) az alaptörténetek közé tartozik, csak hogy a *Harminc ezüstpénz* nem Jób, nem Faust történetének újraelbeszélését vállalta, hanem Júdásét, az árulót. Méghozzá egyfelől úgy, hogy az árulás világ/világirodalom-története ott rejtőzzön a regény mögött (azaz 20. századi tudatossággal és bármily fogyatékos oknyomozással); az árulás mögé tekinteni – hangzik a napló, a regény problémakijelölése, másfelől éppen a rosszérzés, a borzongás, az ellentétes feleletek közötti választásképtelenség alakjának színre vitelével a hagyományos értelmezéseket egy újjal gazdagítva kísérel meg a mű elbeszélője a sejtetést, a homályos körvonalak valamivel élesebbre húzását, fölhívni a figyelmet a *derengésre*, amely ugyan nem teszi lehetővé a pontos és hű ráismerést, de feltétlenül segít a többszörösen összetett és nehezen átlátható okok szövevényének tudomásul vételében, Júdás alakjának pszichológiailag hitelesebb, bár (az elhallgatások miatt) néhány esetben homályban hagyott cselekvését magyarázó viselkedésének értelmezésében. S bár Júdás alakja tűnik rejtélyesebbnek, az ő életútjához szükséges több képzelőerő, a Történetbe később lép be, már sok minden készen áll, szinte csak rá vár, hogy csatlakozva a tizenegyekhez, siettesse a Történet kibontakozását. Ezzel nem áll szemben, hogy messze nem bizonyos: jobban (bensőségesebben bizonyosan nem) érti vagy

érzi, mi történik; miféle történeti szerepet kell betölteni? Ez a tudás és nemtudás szintén a kétség irányába mozdítja, megbizonyosodása [a Mátéval való beszélgetés nyomán] aligha mondható teljesnek. A kételkedés és az árulás összefüggéseit nem látszik átlátni, szerepe jelentőségének fölismeréséhez kevés az a műveltség, az a szellemi felkészültség, ami valójában nélkülözhetetlen a Történet elfogadásához, egyáltalában a Történethez.

Míg Júdás csak a szűkebb környezetben jelenik meg, Jézus alakja belehelyeződik a szó szerint érthető Világba, részint annál fogva, hogy Története a Világba fog kiáradni, részint annál fogva, hogy a kortársi Világgal szembesítődik, Júdás csak az árulás megszemélyesedéseként „örök”. Félreértés ne essék: az elbeszélő is lemond az összehasonlításról és a szétválasztásról. Ezzel szemben mellőzhetőnek véli a széttekintést, éppen ezért, hogy fény derüljön, miféle fordulatot jelentett az ács fiának megszólalása.

Az ács fia megszólalt, mert itt volt a pillanat, amikor minden következménnyel kimondhatta, hogy valaminek vége van és valami új kezdődik. Csak azért mondhatta ezt, mert mindenki tudta, aki a hunyó görög műveltség szellemtájának vonzásában élt, hogy egy fény kihunyt, egy szellemtáj elsötétedett, vége egy műveltségnek, amit később antik civilizációnak neveznek. És ebben az emlékezéstudatban – tudva-tudatlan – minden nép élt a mediterrán tenger partjain. A zsidók is. Akkor is, ha másféle vallási törvények szerint éltek.

Gyanakodhatunk arra, hogy a kultúrkörök egymást váltó folyamatának spengleri tézisére volna visszavezethető a kijelentés; az egymás nyomába lépő civilizációk „történelmi” szükségszerűségének gondolata foglalkoztathatta Márait a második világháború kataklizmáját túlélve, a szellemi megújulásban halványan reménykedve. Hihetnők azt is, hogy a történelmi fordulatok kérlelhetetlen egymásra következésére asszociál az elbeszélő.²³ Másutt azonban nem marad meg a földrajzi [és emberi] környezet rajzánál, tágabb perspektívát vázol föl, a görög-római-zsidó környezetben túltekintve az ázsiai viszonyokra vetve pillantását, arra utalva, hogy az általa elbeszélte Történet ugyan jól belátható térben játszódik le, ám jelentőségének felismeréséhez nem árt egy teljesebb körkép fölvezetése, a távoli, nagyon más földrajzi és emberi tájakra gondolás.

„Az ő ideje az emberentúli idő: – helye nem a család, Galilea és a zsinagóga, nem is a másik térfogat, ami a nemzet és a Törvény. Ideje és helye ott van a láthatár kódében, ahol dereng Buddha és Konfucius, Laotse és a kőbe költött mediterrán Logos megnevesedett emberarca.” „Az emberiség ismeri a galileai arcát. Abban a homályban, ami a történelem ködfátylái mögött a személyes élet, néha világít egy szempár, egy homlok. Így dereng Buddha mosolya, így Sokrates homloka.” Ezeknek a

23 1946-ban mutatta be a budapesti Művész Színház Jean Giraudoux *La Guerre de Troie n'aura pas lieu-jét* *Trójában nem lesz háború* címmel. A párizsi bemutatót 1935-ben tartották, a békekongresszusok ellenére megjövendölt, a féktelen, nacionalista uszítók által kierőszakolt (világ)háború elkerülhetlenségét sugallva. A háború egyben költészeti fordulat, a trójai költőre az elhallgatás vár, a görög költő veszi át a szót.

kijelentéseknek az elbeszélő igyekszik megfelelni; s minthogy fő forrása az evangéliumi szöveg, ezért meg sem kíséri, hogy Jézust megszólaltassa, beszédének hatáspotenciálját, „tartalmát”, a megnyilatkozási módot maga kíséri meg érzékeltetni. Míg Júdás hangja hallhatóvá lesz, Mátéval folytatott párbeszédéből nemcsak beszédkényszere világlík ki, hanem az is, miféle szófordulatokat alkalmaz mondandója érzékeltetésére.

A szavak, melyek nemsokára csodálatos bőséggel, dallammal hangzanak ajkáról, a hasonlatok és példázatok, melyek tarkák és simulékonyak, mint a galileai rétek virágszőnyegei, a keleti illat, melynek fűszere áthatja mindazt, amit az embereknek mondani készül, mindez egy érzékes költészet feszültségétől terhes. Az emberi világ újjászületik a költészetében és az emberben, aki mindezt magába fogadja, mert benne lett ember az Isten. Mint minden költőben, egy-egy pillanatra.

Ez az esztétizáló magatartás az elbeszélő önképének rajzához járul hozzá, ő az, aki forrásaiból a kimondott szavak befogadásának mikéntjét próbálja értelmezni, ezáltal éppen úgy költői tettnek tulajdonítja a hatást, az elhangzott szavak nem titkolt erejének, amellyel a beszélő megalkotja a közösséget, melyhez szól – és amely érti. Éppen nem a meggyőzés retorikájával élve, hanem szemben Johanán közvetlen célzatú, „gerjedő és mennydörgő szavaival” „fűszeres, balsamos nyelven beszél”. Olyan „szokatlan”-nak tetsző megnyilatkozások hagyják el száját, melyeket hallgatói képesek lefordítani, elfogadni akár útmutatóként is, mivel – ezt másutt árulja el az elbeszélő – tudja a mértéket, nem buzdít lázadásra, szavai nem ellenkeznek „a farizeus rendtartással”. „A zsidó törvényt lelkében elfogadta és megkövetelte társaitól is, hogy tartsák meg.”

Meglehetősen ritka az alkalom, hogy az elbeszélő átvált olyan egyes szám első személyre, mely közvetlen jézusi megszólalást sejtet. A vizsga című fejezet befejezéséül csap át az előadás belső monológba [vagy az a látszat keletkezik, mintha átcsapna belső monológba]; az elbeszélő egyes szám harmadik személlyel kezdi az egymástól három ponttal elválasztott, töredékesnek és asszociatívnak sugallt beszédet [Nem érzi...-vel bevezetve], távolról közelítve a személyeshez. Előbb az isteni üzenetre gondolva, utóbb Keresztelő János ostorozó szavain töprengve... Egyelőre azonban az elbeszélő hol a jézusi pozícióból szól, hol visszazökkenti szavait a megfigyelőéibe: „Jézus tudta ezt.” Fenntartja látszólagos mindentudásának látszatát, kitekint a római uralkodókra, majd amikor egészen közelbe ér, és Heródes érzékisége [amelyet Keresztelő János oly hévvel átkoz] lenne a tárgy, ismét mintha Jézusnak adná át a szólás jogát, az ő megszólító mondatai [„Ettől félted, amit félni kell?”] belevegyülnek az elbeszélői szólamba, hogy aztán a bekezdés végén már tisztán lehessen hallani a maga céljait szavakba foglaló „megváltó”-i mondatokat. „Amit én akarok, nem a büntelen ember. Kell a bűn is, hogy teljes legyen az ember.” A következő bekezdés hasonló tónusban kezdődik, az emberi környezetet, a keresztelest, a megtisztulás akarását teszi szóvá ez a beszéd, mely nem hangzik el, nem hangozhat el, és csupán meghatározott ideig lehet közvetlen megnyilatkozás. Az elbeszélő nem türelmetlenül akasztja meg, hanem azért, mert szükségét gondolja a kommentárnak, a jézusi magatartás festésének, annak a tudatosodási folyamatnak, mely elválasztja az előképet a beteljesedéstől, az

előttejárót az időben érkezőtől. „Ez a pillanat, amikor megérti, hogy ide kellett jönnie és hallani a másikat. Kilépni a családból és a nemzetből. Tudni, hogy van egy sors, ami már nem emberi és van egy ország, amely nem e világból való. A próféta hangja rikácsol a vízben. A bűn, a bűn, rikoltja. Jézus mosolyog. A szíve megnyugodott.”

A fejezet utolsó bekezdésében a megtisztulni kívánó sokaság közé lép Jézus, ekkorra világosodik meg számára: „Az én utam tovább vezet és te voltál az Előttemjáró”, e továbbvezetés a pusztába küldi a megváltót, a „veszélyes út”-ra, a sivatagba, az árnyak közé, „párbeszédet folytatni az Ördöggel.” A „tizenkettedik” csak ezután léphet be a Történetbe, megalapozván a feltevést, hogy ezáltal készül elő az ő megkísértése, amelynek nem állhat ellen. Eképpen összefonván a maga „kis”[nek induló] történetét a Történettel, amely kicsinység jelképes cselekedet révén teljesíti ki a Történetet, egyben kikerekítvén a közvetlen környezetbe tartozók számát tizenkettőre, amelynek „kerekded”-sége számmisztikai sugalmazással bír.

Az elbeszélő nem tehet mást, nem kíván mást elbeszélni, mint amit forrásaiban föllett, kivált a Bibliában.²⁴ Ugyanakkor a vallási-elragadtatott, áhitatos-fennkölt elbeszélés mellett teret kínál részint az időszerűsítő igénynek [egyhelyütt még az államvédelmi rendőrséget is megemlíti],²⁵ miszerint a jelenkori nem ismétli meg az egykorvoltat, csupán felidézi, és legfőljebb törekszik a lehetséges leghívebb előadásra, részint a jelenkori, reáliákra hagyatkozó tudást aképpen vetíti vissza az egykorvoltra, hogy a Történet állandóságára, történelembe tartozására, a szenvedés-, üdvösség-történet mellett annak kortársi részleteire is lehessen következtetni. Mert egyfelől az áruló/árulás archetipusának születéséről ad számot az elbeszélő, másfelől (nem egyszer) hangsúlyozza, hogy nem írásos anyag alapján konstruált spekulációra hagyatkozik, hanem történelmi folyamatra hívja föl a figyelmet, és a naplókban emlegetett feldolgozások használata [is] irányítja a gondolatmenetet. Ennek folyamán tud egyensúlyozni írói elbeszélés és értekező prózát imitáló előadás között,²⁶ miközben érzékelteti, hogy a határok kijelölése messze nem könnyen megoldható feladat. A sokféle vonatkozásban fölhangzó „nem tudom” az elbeszélőnek, a forrásoknak, a kikövetkeztetett kortársi tanúbizonyságoknak egyaránt jellemzője, ennek ellenében legfeljebb az óvatos valószínűsítés szövegalkutását állítja. Beszédes, hogy a regény egy fontos helyén az emberi környezet rajzában egyszerre válik érzékelhetővé a vallási-rajongó és az időszerű-történelmi megfontolások hatása, az üdvtörténeti és a társadalmi-nemzeti nézőpont reménnyé dimenzionálódása. Egy teljes bekezdés részletezi a kettős várakozást, amely evilágon-túli és evilági, a Bibliára utal vissza, és történelemkönyvekből kiolvasható.

24 Márai naplójából [is] tudjuk, a válságos esztendőik készítették arra, hogy olvassa végig a Károli Bibliát.

25 Néhány további jellegzetes példa: „Keresztelő János úgy áll a katakombaképen Jézus mellett, mint egy természetes fürdőmester az uszodába tévedt suhanc előtt, aki rossz fát tett a tűzre, ezért a fürdőmester kinyújtja a kezét és megmossa a legényke fejét.” „Ez a prófétaság, mint ma egy irodalmi kávéház, tele volt utánpótlással. A szöveget ott kölcsönözték, ahol érték és nem kellett sokáig keresni.” „Minden vallás peremterületén megjelennek a sziszegő, rágalmozó hecckáplánok, a valláspublicitásnak a rikkancsai.” Néhány kifejezés: nagyvállalkozás, szereposztás, vezércikktema, szobatudós...

26 Példa a szentenciózus Márai-mondatra: „János, az Apokalipszis költője, Pál, az értelem költője, Ágoston, a szenvedély költője és Assisi Ferenc, a természet költője.”

Még sokkal kevésbé tudták, hogy ők az apostolok. Az erő, amely összehívta és együtt-tartotta őket, nem volt csak-vallási, de nem is volt csak-politikai erő. A várakozás sokféle sugárszíne villódzott lelkükben. Remélték a megváltást, hitték, hogy az ember, aki megjelent és akiben hittek, Isten fia. Ugyanakkor azt is remélték, hogy ez az ember ügyes politikus, szervező és nemzetmentő egyéniség, aki leveszi róluk, a zsidó népről, a földi terheket, megkönnyíti az adófizetést, leszámol a rómaiakkal, hadat szervez és csatákat nyer... Mindezt – néha csendesesen, néha zsvajgó nyugtalansággal – remélték.

A bekezdést, az ismétlések révén, a *remélték* szervezi, az ige foglalja magába a tizenegyek magatartásának lehetőségeit és e lehetőség realizálódásának esélyeit, a kezdet homályos volta és a megvalósulás *derengése* között elterülő térben (és időben). Itt, ahogy a regény más helyén, úgy esik szó a [bibliai] történet kibontakozásáról, hogy a deszakralizációnak nem jut hely, az emberi/nemzeti történetre utalás funkciója a visszatérítés: a Történet hitelességének elfogadását segíti, hogy a legendák szembesülnek egy feltételezett realitással, a Történet a történelemmel, anélkül, hogy bármelyik regénybeli hely kárt szenvedne. Anélkül, hogy a fikcionalitás sérülne. Az elbeszélő mindentudását az elbeszélő önmérséklete enyhíti, az elbeszélésben helyet kapó feltételezések, a reményt célzó hit megszólaltatása az elbeszélő előadásában kapnak formát, és ezt az elbeszélő nem is rejti el, ugyanakkor a földrajzilag roppant területet átfogó körülpillantások (a leginkább az *Éjféltől* után fejezetben) a kortársi világ távlatait és hatalmi-művelődési viszonyait konfrontálják a szűkebb térben történetekkel. Ama bizonyos éjféltájton azonban (a seregszemle végén) feltűnik egy fiatal zsidó alakja: „Saulus volt a családi neve”. Egyenjogú szereplőként lép a kínai és a római uralkodók, költő/értelmiségiek mellé, valamint Philon és Gamaliel társaságába, „nyugtalanul sétált, mert beteg volt.” Epileptikus rohama készülődött, és rövid időre vakság lepte meg. Ebben a szövegkörnyezetben tűnik föl utoljára Júdás, árulásának lehetünk tanúi, majd kilép a Történetből. Ezután már csak a különböző nézőpontok szerint elgondolt holnap napról kapunk információt, hogy az utolsó bekezdés ismét Saulusé legyen. Ő is arra gondol (mint a korábbi lapokon Júdás), „hogy cselekedni kell, mert Jahve népét veszély fenyegeti”. Úgy dönt, hogy Jeruzsálembé megy, „és felajánlja szolgálatait a Templomnak”. Az utolsó mondatok ismét kétfelé irányítanak. Az éjszaka lassan-lassan átadja helyét a napnak. Eképpen az elsődleges és az allegorikus jelenések közhelyszerű megidézése terhelné az előadást. Csakhogy a záró mondatok a regény korábbi helyeit, az ott már megtöbbszörözött jelentéssel bíró sejtéseket és feltételezéseket ismétlik – más kontextusban. Kiváltképpen, ha meggondoljuk, csupán Júdás kívánt kilépni (ebben a regényben) a Történetből, eltűnően az éjszakában, maga után hagyva a bizonytalanságot további sorsát illetőleg. A szenvedés- és üdvörténet csak elkezdődött, ez majd a regény időszámítását követő napon folytatódik. Akár Saulusé, aki egyelőre felháborodva veszi tudomásul, miszerint a „tarzusi egyetemen is fertőznek az új tan cinkosai.” Most, ebben a pillanatban, hagyjuk el, amint kikémlél az éjszakába. „A derengést nézi, az ég alján lobbanó első fényt. Lehet, hogy már virrad?...

gondolja. Odébb megy, fejét rázza.”²⁷ Találgathatunk, kinek-minek szól ez a mozdulat. Arra azonban emlékeznünk kell, hogy az előzőekben miféle derengést emlegetett az elbeszélő; arra is, hogy a Saulus-történet ismeretében mennyire feltételezhető egy regényen túli, de a Történetben fontos helyet elfoglaló esemény előzetesének. Meg még arra is, hogy az „ég alján lobbanó első fény” mint erősödik vakitóvá [láttuk, az időleges vakság első említéskor Saulus betegségének jelződése]. Nem állítható, hogy a Történet (de azt sem, hogy a történet) lezárulna; azt sem volna tanácsos odavetni, hogy a történetet csak úgy abbahagyná az elbeszélő. Inkább arról lehetne elmélkedni, mint hagyja nyitva, sugallja, nem egy „másik” történet kezdődik, hanem [összhangban azzal, hogy nemcsak az áruló, hanem az árulás történetéről is kaptunk információkat] a Történet [és a történet] új szakaszába lép, új alaptörténet születik, amely folytatás és kezdés, nem teljesen újrakezdés, hanem a Történet új fázisának kezdete. Itt a főszereplő Saulus, aki Paulusként kezdeményezője és kiteljesítője lesz egy új vágányon folytatódó történetnek. Amikor Márai pontot tett regénye végére, legott elégedetlenségének adott kifejezést. Nem tagadta, úgy is meg lehetett írni Júdás történetét, ahogy 1947-ben megszületett, legalábbis első, még átdolgozatlan változatban. Elégedetlenségének oka, hogy a Történetet csak egy bizonyos szemszögből alkotta regénnyé. Felöltik egy másik lehetőség, egy egyes szám első személyben megszólaló elbeszélő, egy *Nevem Jézus* című prózai epika, amellyé alakítaná tanulmányait, olvasmányait, a feldolgozott anyagot.²⁸ Ebben feltehetőleg hátrább szorulna az elsődleges indító ok, az árulás/áruló „természetrájza”, talán az [ön]jéletrajzi elemek lennének hangsúlyos helyzetben. Nemcsak az 1947-es esztendő eseményei szorították a háttérbe a meglehetősen határozottsággal megfogalmazódó tervet; a *Harminc ezüstpénz* [érthető okokból] kéziratban maradt, és az emigrációs esztendők ritkán sürgették megjelenését. A tervezett cél[zat] azonban nem vesztette el időszerűségét, az árulás [amiként az írástudók árulásáról az 1920-as esztendők végén Babbitstól kezdeményezett vita tanúsította] a 20. század alaptörténetévé lett, Márai [személyes] tapasztalataival erősítette ennek igazságát. A bibliai történetnek Történet-alakzatként felfogása végül is a regénybe írhatóság igényével párosult, az erős elbeszélő beiktatása nem fedte el a Történetet, nem „privatizálta”, hagyta érvényesülni a személyes értelmezést, és megfelelő egyensúlyt teremtett a forrásművek adatai és az írói terv között. Az előadásbeli tónusok váltogatása, az önmegtartóztatás a fennköltség/fenséges retorikájától, ugyanakkor a rendkívüliségből fakadó korszakfordulat bemutatása nincs az időnként érkező próza tárgyyszerűsége és nincs a reménykedés, a hívő/elragadtatott magatartás emelkedettséggel érintkező tónusa

27 Adódik az összeolvasás lehetősége Mészöly Miklós *Saulusával* [1962, 1966/67, megjelenés: 1968]. Mészölynek fogalma sem lehetett, mit őriz Márai hajóládája, Mészöly kisregénye nemigen juthatott el Máraihoz. Megfontolandó, mindketten Saulus életútjának mely periódusát foglalták regényükbe, s hol végezték be a történetet.

28 Az első ízben *A teljes napló 1947*, 235, majd 248–249, vö. még: *A teljes napló 1949*, Helikon, Budapest, 2008, 190: másolja a regényt több példányban, a nápolyi tapasztalat alapján egy helyütt módosítja. 244: újraolvassa, elégedetlen, noha sok jó oldalt talál. 260: reméli, hogy a regény egyszer idegen nyelven megjelenik. A *Nevem Jézus* megírását még egy darabig feladatának tudta: *uo.*, 224, 260, 26. 1950-ben tervezi a *Harminc ezüstpénz* megjelenését – két év múlva. *A teljes napló 1950–1951*, Helikon, Budapest, 2009, 70. 1968-ban regisztrálja kéziratban maradt regényt. *A teljes napló 1967–1969*, Helikon, Budapest, 2014, 229. Vö. még: *A teljes napló 1970–1973*, Helikon, Budapest, 2015, 50.

ellenére. Nem könnyen illeszthető a *Harminc ezüstpénz* Márai emigrációs regényei közé, már csak azért sem, mert lényegében még itthoni alkotás. Talán akképp lehetne megkönnyíteni elhelyezését, hogy hidat alkot a még magyarországi és az emigrációs munkálkodás között. Olyan regény, amely szakított a Márai-dallammal/modorral, kezdeményez valamit, ami a változó viszonyok között legfeljebb a naplókkal és a teljes *Föld, föld!...*-del bontakozik ki. Az alaposabb elemzésből majd kitetszik, mit és hogyan módosít Márai a forrásoktól átvett részleteken. Valamint az is, hogyan írja bele az árulás lélektanát ebbe a regényes történetbe.²⁹

29 Két megjegyzés kívánkozik még ide. Elsőnek az, hogy az 1980-as újraolvasás során idézett regénymondat nem lelhető föl a végső változatban. Talán ez áll helyette: „Mert amikor a vallás meghirdeti, hogy Isten saját képére alkotta az embert, kételkedni kezd a teremtmény, és megalkotja saját képére az Istent.” Másodiknak azt jegyzem meg, hogy a regény elbeszélőjének elmélkedéseiben már korábban felbukkan Paulus alakja, mintegy kurtán előrevetítve a regényidőn túl történetet (13., 27., 30.). Megismételve: Saulus csupán a regény végén jelenik meg.